

Opponensi vélemény Márkus György *Language and Production* című, doktori disszertációként benyújtott könyvéről¹

I.

„Marxot éppen az a tény teszi nemcsak a XIX. sz. egyik nagy gondolkodójává, hanem számunkra aktuálissá a jelenben”, hogy „antinómikus meglátásai és attitűdjei [...] mind élők és munkásságában egymásra vonatkoznak. Nem ellentmondásai ellenére, hanem ellentmondásai *miatt* aktuális.” Marx „nem az emancipáció teoretikusa volt egyrészt, és történész másrészt, hanem a történelem teoretikusa a társadalmi emancipáció pragmatikus nézőpontjából”.

E sorokat annak a könyvnek a befejező szakaszában (162–163. o.) olvashatjuk, melyet ma, a marxizmusnak (legalábbis mint hivatalos ideológiának) s talán magának Marxnak is búcsút mondó, 1990-es Magyarországon doktori disszertációként vitathatunk meg. Annak a Márkus Györgynek a disszertációjaként, akit annak idején a marxista ortodoxia Marx-kritikusként rekesztett ki a magyar tudományos életből.

Márkus persze éles szemű és következetes kritikusa Marxnak, mégis elkötelezettje annak a paradigmának, nevezetesen a „termelési paradigmának”, mely Marx nevéhez fűződik: „A termelési paradigma melletti elkötelezettségemnek, még ha kritikai is, e kötet olvasói számára világosnak kell lennie.” (xiii. o.). Ez az elkötelezettség a kritikai gondolkodó elkötelezettsége, aki a XX. sz. végének körülményei között keresi a kritikai elmélet lehetőségeit, s aki a kortárs radikális gondolkodás egyik alternatíváját éppen a marxi termelési paradigma *radikalizálásában* (100. o.) látja. A kötet tisztán elméleti és logikai jellegű elemzéseit is ez a perspektíva, ez a gyakorlati választás szabja meg, hiszen választásról: gyakorlati igényű és érvényű választásról van szó. A különböző gondolkodási paradigmák viszonya és ellentéte különben sem logikai, hanem – mint Márkus mondja – „perspektivikus jellegű” (xiii. o.): „[...] a választás visszavezethetetlen gyakorlati eleme rejlik – és forog kockán – a társadalom és a történelem paradigmaticusan különböző konceptualizációiban.” (40. o.)

¹ A *Boston Studies in the Philosophy of Science* 96. kötete. Dordrecht, D. Reidel Publ. Co., 1986. 189 oldal. A könyv első kiadása: *Langage et production*. Paris, Denoël–Gonthier, 1982. A szövegben megadott oldalszámok az angol nyelvű kötetre vonatkoznak.

A mondottak fényében a legillőbb az lenne, ha a bíráló Márkust, a kritikai gondolkodót méltatná, teljesítményét abból a gyakorlati perspektívából ítélve meg, melyből kérdésfelvetései származnak és érthetővé tehetőek. Bár nézőpontját magam is osztom, s bár a kritikai elmélet lehetőségére vonatkozó kérdését és kérdésfeltevésének módját nem túlzás sorsdöntőnek mondani, a továbbiakban szűkebb, ha tetszik „akadémiai” keretek közé szorítom a bírálatot.

II.

A bírálat tárgyát alkotó kötet két különböző időben született nagyobb tanulmányból és két – függelékben közölt – kisebb írásból áll. A tanulmányok konceptuálisan összefüggnek egymással; ugyanannak a célkitűzésnek jegyében fogantak, s ugyanaz a szellem hatja át őket. Elmondható tehát, hogy a kötet – disszertációként tárgyalva – egységes egészet alkot.

Az első tanulmány (*A nyelvi paradigmáról: a pozitívizmus és hermeneutika mint objektiváció-elméletek*) 1975-ben, a második (*A termelési paradigmáról: a marxi materializmus és a társadalmi világ konstitúciója*) 1979-ben született. Ezeket az adatokat – a kötet disszertációként való értékelésekor – feltétlenül figyelembe kell venni, hiszen az elmúlt tíz-tizenöt év a Márkus által tárgyalt tendenciák tekintetében is számos változást hozott. Nemcsak gazdagodott közben a releváns szakirodalom, hanem paradigmaticus jelentőségű új fejleményeknek is tanúi vagyunk (analitikus marxizmus, a „racionális választás” elméletei stb.). Csak néhány példát említve: az analitikus marxizmus körébe tartozó jelentősebb munkák (G. A. Cohen, J. Elster és mások művei) vagy a Márkus egyik fő dialógus-partnerének számító Habermas nagy szintézise (*A kommunikatív cselekvés elmélete*) láttak közben napvilágot. E fejlemények fényében a korunk nagy gondolkodási paradigmáiról rajzolt Márkus-féle kép néhány ponton legalábbis kiigazításra szorul, amit nyilván abszurd lenne a szerző szemére vetni. Közben nagyot fordult a világ is, s még nagyobbat Kelet-Európa. Ha például Márkus 1979-ben teljes joggal arról szólt, hogy „a marxizmus krízise nyílt és explicit” (100. o.), akkor ma sokan kész ténynek veszik, hogy a marxizmus végleg és teljesen halott.

Fontosabb azonban, hogy a tanulmányok keletkezési idejét még egy szempontból mérlegeljük. Az eltelt évek alatt – s ez manapság a színvonalas filozófiai irodalomban sem magától értetődő – mit sem vesztett Márkus mondanivalója eredetiségéből és fontosságából. Tíz-tizenöt év bizonyára nem a végleges ítélethez elegendő történeti lépték, de aligha tévedünk, ha úgy érezzük, a könyvből a komoly, nagy filozófia levegője árad. A szó többféle értelmében is. Mindenekelőtt a „nagy elmélet” értelmében: Márkus azok közé tartozik, akik nem adják fel a távlatos gondolkodás, a széles értelmezési keretek iránti igényt. De írásai abban az értelemben is a nagy filozófia bélyegét viselik magukon, hogy éppen

átfogó igényük, s persze igényességük miatt nem avulnak: a filozófia sorsáról, a kritikai elmélet lehetőségéről és korunk intellektuális tendenciáiról gondolkodva ma sem kerülhetjük meg őket.

III.

Mint a kötet címéből is kiderül, Márkus két nagy gondolkodási paradigmát tart a század közepétől kezdve uralkodónak, s ezek jellemzését és bírálatát tűzi ki célul.

Nyomban felmerül a kérdés, mit is ért paradigmán. Vajon szóba jön-e a Kuhn-féle paradigma-fogalom valamelyik értelme? Ehhez kevés támpontot kapunk, elégedjünk meg tehát az egyetlen explicit utalással: a tanulmányok annak alapvető módjait vizsgálják, ahogyan „a kortárs filozófiai és társadalmi gondolkodás számot kíván vetni az emberi individuumok helyzetével, az emberi tevékenység lehetőségeivel és korlátaival a társadalmi élet és érintkezés aktuális világában. A kortárs filozófiai kultúrát két ilyen alternatív értelmezési séma uralja: a nyelvi paradigma és a termelési paradigma.” (xi. o.) A paradigma tehát „uralkodó értelmezési séma”, mégpedig – adott összefüggésben – a társadalmi élet alapjaira irányuló értelmezési séma. Ez a tág és laza meghatározás lehet erény, hiszen valóban csak ilyen keretben lehet végső alternatívákat felismerni, megragadni és szembeállítani. Lehet azonban hátrány is, hiszen e tág keretek majdnem mindent (s majdnem mindennek az ellenkezőjét) magukba foglalnak, s nagyon fontos különbségeket mosnak el.

Ha mindenesetre elfogadjuk a jelzett értelemben vett paradigmák létét, akkor az a következő kérdés merül fel, hogy korunkra csakugyan két paradigma, s a szóban forgó két paradigma jellemző-e. Nem különíthetők-e el a nyelvi és a termelési paradigmára visszavezethetetlen más értelmezési sémák a filozófiában és a társadalomtudományban?

A továbbiakban elfogadom a Márkus-féle tág paradigma-fogalmat, s ezt az utóbbi kérdést fogom néhány kérdés erejéig feszegetni.

Közbevetőleg azonban hadd vessek fel egy újabb, ezúttal módszertani jellegű kérdést, némi kiegészítő magyarázattal. Átfogó, korszakos jelentőségű gondolkodási vagy „értelmezési” sémák rekonstrukciójára számos példát ismerünk. Az utóbbi időkben ilyen rekonstrukciókkal ajándékozott meg minket Foucault. Foucault mind *A szavak és a dolgok*ban, mind a *Felügyelet és büntetés*ben, mind pedig *A szexualitás történelmében* a legkülönbözőbb jellegű és a legkülönbözőbb forrásokból származó szövegeken végzi rekonstrukcióit. Röviden azt mondhatnánk: nincs számára reprezentatív szerző. Eltekintve attól a persze lényegbe vágó körülménytől, hogy Márkus nem elmúlt korszakokkal, hanem a jelennel, s ezen belül is kifejezetten filozófiai szinten artikulálódó gondolkodási sémákkal foglalkozik, módszertanilag szembetűnő, hogy néhány reprezentatív szerzőt vá-

laszt ki a maga paradigmáinak jellemzésére. Ezzel kapcsolatban az az általános kérdés merül fel, hogy milyen terjedelmű és jellegű szövegtörzset elegendő egy paradigma-rekonstrukcióhoz. S felmerül persze az a konkrét kérdés, hogy épp a kiemelt szerzők és szövegek alkotnak-e egy paradigmát, illetve rájuk támaszkodva azonosítható-e az adott paradigma. A későbbiekben e problémákra is visszatérek.

IV.

A század közepének antiszubjektivista fordulata, illetve a már korábban lejátszódó „nyelvi fordulat” eredményeként létrejött és általánossá vált értelmezési sémára azt a meghatározást kapjuk, hogy „a nyelvet és a nyelvi kommunikációt” „az emberi érintkezés és az emberi objektívációk minden formájának egyetemes paradigmájaként” fogja fel. (2–3. o.) Ez lényegében a „nyelvi paradigma” meghatározása. A „termelési paradigma” ezzel szemben „az emberi-társadalmi élet minden megnyilvánulásának megértéséhez” az anyagi termelést tartja „paradigmatikusnak” (44. o.), az anyagi termelést – s ez „központi jelentőségű e paradigma számára” – „két folyamat egységeként” konceptualizálva: az egyik „a munkának mint szükségletek és képességek objektívációjának technikai folyamata”, a másik „a társadalmi-gazdasági viszonyoknak mint valamely társadalmi forma materializációjának reprodukciója.” (78. o.)

E meghatározásokra támaszkodva a két paradigma viszonya úgy jellemezhető, hogy egyrészt néhány alapvető eszmét tekintve vannak közös vonásaik, másrészt szemben állnak egymással. Közös bennük, hogy a szubjektivitásnak az objektívációs folyamatok révén történő konstitúcióját állítják előtérbe, így egyaránt objektíváció-elméletekként lépnek fel. Perspektíváik önmagukban véve egyaránt legitimek, s korántsem zárják ki egymást. Egyetemességre való törekvésük folytán mégsem egységesíthetők, legalábbis a „konceptuális összebékítésükre” irányuló eddigi kísérletek – Márkus ítélete szerint – rendre megbuktak.

Kétségtelen – s ezzel visszatérek korábban jelzett első kérdésemhez –, hogy paradigmátikusnak tekinthetők azok a gondolati áramlatok, melyek a nyelvi kommunikációt, illetve az anyagi élet újratermelési folyamatát tekintik az interszubjektivitás általános modelljének. Ám nincsenek-e más jelentős értelmezési sémák, melyek legalábbis a társadalomtudományi gondolkodás alapjainak meghatározásához más perspektívát kínálnak? Márkus számos megfogalmazása azt sugallja, hogy nincsenek. A kötet első tanulmánya mindenestre azt a tételt látszik igazolni, amely szerint a szóban forgó két paradigma – egymással versengve – a világ értelmezésének egyedül lehetséges eszközeit kínálja ma. Ezért kerül Popper ebben a tanulmányban – némileg kétértelmű és problematikus módon – a nyelvi paradigma képviselői közé. A második tanulmányban valamelyest változik a kép: itt azt olvashatjuk, hogy a marxizmus horizontján kívül

artikulálódó elméletek közül „kettő látszik (részben ellentétes pólusokként) a legnagyobb jelentőségűnek”, nevezetesen a „probléma-megoldási paradigma” és a „nyelvi paradigma”. (149. o.) E megfogalmazás szerint tehát több versengő paradigma is létezik, melyek közül a „nyelvi paradigma” (és – mint láttuk – a „probléma-megoldási paradigma”) csak a legjelentősebbnek számít. Popper ezen a térképen már egyértelműen a nyelvi paradigmán kívül helyezkedik el, ami nézeteinek sokkal pontosabb körülhatárolására ad lehetőséget.

A probléma-megoldási paradigmába Márkus az idézett tanulmányban a pragmatizmust, kiváltképp Dewey-t, valamint Popper késői filozófiáját sorolja, magát a paradigmát úgy jellemezve, hogy ennek „prizmáján keresztül minden társadalmi jelenség úgy jelenik meg, mint az »objektív tudás« esete”. (49. o.) Hogy e paradigmának – bár csak az említés szintjén esik róla szó – mekkora a jelentősége, azt maga Márkus érzékelteti, amikor „az objektív tudás pragmatista-pozitívista paradigmáját” szoros összefüggésbe hozza azzal a nézettel, amely szerint a történelem „fokozatos, kumulatív növekedési folyamat”. (49. o.) Ez igencsak lényegbe vágó perspektívakülönbség a nyelvi paradigmával szemben, hiszen az utóbbi – Márkus tolmácsolásában – azzal a szemlélettel hozható összefüggésbe, amely szerint a történelemben körforgást vagy merő ismétlődést kell látnunk. (50. o.) Igazi alternatívával állunk tehát szemben, akár csak a nyelvi és a termelési paradigma szembeállításakor.

Hadd tegyem hozzá, Popper késői filozófiájának – evolucionista vagy neodarwinista korszakának – hatása az utóbbi évtizedben látványosan növekedett, s jelentősen hozzájárult annak az irányzatnak a kialakulásához, melyet ma evolúciós episztemológiának neveznek. A „probléma-megoldási paradigma”, mely a „probléma-megoldást” az élő és a társadalmi világ értelmezésének kulcskategóriájává teszi, az evolúciós episztemológia révén a tudományfilozófia, az ismeretelmélet, a biológia és a társadalomtudományok sajátos szempontú integrálásának hatékony eszközeihez jutott, így „paradigmatikus” jellege még nyilvánvalóbbá vált. S e paradigmát ma már nagyon nehéz lenne a pragmatizmussal vagy még inkább a pozitivizmussal kapcsolatba hozni.

Ha már annál a kérdésnél tartunk, hogy a nyelvi és a termelési paradigma kínálja-e manapság azokat az értelmezési kereteket, amelyek mellett egy végső választás révén el kell kötelezni (vagy elkötelezhetjük) magunkat, az evolúciós episztemológia (a probléma-megoldási paradigma) mellé hadd állítsak még egy növekvő jelentőségű elméleti orientációt, melyet magam szintén paradigmátikus jellegűnek vélek, s racionális cselekvéseméleti paradigmának neveznék.

Ez a több forrásból – Weber cselekvéseméletéből, a mikroökonómiai elméletekből, az analitikus marxizmusból, a játék- és döntéseméleti kutatásokból stb. – táplálkozó áramlat szintén a társadalomtudományos gondolkodás széles mezőjének integrálására ad lehetőséget (a közgazdaságtantól a politikaelméleten át a szociálpszichológiáig), s – ami a fő – a racionalitásproblémát teljesen új alapokon tárgyalja. Olyan szerzőkre gondolok, mint Elster, Boudon, Olson, T. S.

Schelling, A. K. Sen, H. Simon stb., akik – ha egy analitikus Marx-rekonstrukció keretében némely esetben komolyan Marxra támaszkodnak is – teljesen elhatalolják magukat a termelésfogalom paradigmatisz alkalmazásától, s egyben a nyelvi kommunikációt sem tekintik modellértékűnek.

A cselekvéseméleti paradigmát egyáltalán nem kritikai szándékkal említet, hiszen ennek körvonalai a hetvenes években még kevésbé látszóttak, mint az evolúciós episztemológiához vezető fejlemények. S Márkus számára talán ma is kérdéses lehet, hogy a kritikai elmélet lehetőségére vonatkozó kérdésfeltevés perspektívájából az általam említett paradigmák a nyelvi és a termelési paradigma mellett olyan fontosságra tehetnek szert, mint ahogy én gondolom.

A mondottakkal összefüggésben mindamelltt hadd tegyek fel még egy kérdést. Mit kezdünk azzal a régóta hangsúlyozott különbséggel, mely szinte a társadalomtudományi elméletképzés egészére kiterjed, s melyet a rendszerelméleti és cselekvéseméleti kiindulópontok között állapítanak meg? Nincs-e szó ebben az esetben is paradigmatisz jelentőségű különbségről?

V.

Újabb paradigmák helyett fordítsuk most már figyelmünket arra, hogyan írja le Márkus a nyelvi és a termelési sémát. Erre vonatkozó kérdésünk úgy szólt, elegendő-e reprezentatív szerzőkre támaszkodni, pontosabban: a szövegek, melyeket felhasznál, megvilágítják-e a már előzetesen azonosított paradigmák szerkezetét. A kérdésre rögtön igennel felelek. A termelési paradigma hőse Marx, s a paradigma jellemzése nem is lehet más, mint magának a marxi gondolatrendszernek és a főbb Marx-interpretációknak a rekonstrukciója.

Ami a nyelvi paradigmát illeti, Márkus – Popper mellett – három reprezentatív gondolkodó (Gadamer, a késői Wittgenstein és Lévi-Strauss) eszméinek összehasonlító elemzésére vállalkozik. Egyrészt Heidegger és Gadamer, másrészt a késői Wittgenstein filozófiája közti strukturális kapcsolatokra – mint Márkus is emlékeztet rá – Apel és Habermas feltáró munkája nyomán már eddig is fény derült; tegyük hozzá: ezen túlmenően be is következett a tényleges találkozás az utóbbi évtizedek analitikus filozófiája és a hermeneutika között (amit sokan elsősorban úgy regisztráltak, mint a brit és a kontinentális filozófia közeledését). Amit a nyelvi paradigma szerkezetének vizsgálatához Márkus igen eredeti módon hozzász, az Lévi-Strauss strukturalizmusának összekapcsolása a fenti áramlatokkal („szeretnék Lévi-Strauss strukturalizmusát érintően egy másik párhuzamot vonni” – 14. o.).

A három szerző együtt tárgyalása több szempontból is telitalálat. Először is mindhárman markánsan különböző és hatástörténetileg független tradíciót képviselnek (ami fontos feltétel ahhoz, hogy az adott paradigma leírása valóban informatív és minél szélesebb körű legyen). Másodsor mindhárman meghatároz-

ták a modern filozófiai és társadalomtudományi gondolkodás egy-egy nagy és döntő befolyású iskoláját. Harmadszor: nézeteik sok mindent lefednek abból, amit nyelvi paradigmának nevezhetünk, hiszen könnyű belátni, hogy olyannyira eltérő vizsgálódási területeiken is közös pontból indulnak ki: „az embernek a maga világához és embertársaihoz való viszonyát a nyelvi modellel való analógia szerint kell megérteni.” (Uo.)

Az összehasonlító elemzések eredményei közül kiemelem azt a – főleg Wittgensteinre és Lévi-Straussra vonatkozó – megállapítást, hogy ellenkező pozícióik egyazon gyakorlati-ideológiai effektussal járnak: „a társadalommal mint *totalitással* szembeni gyakorlati-kritikai attitűd és a társadalmi élet egészével szembeni *racionális* beállítottság lehetőségének tagadásával.” (26. o.) A gadameri hermeneutika radikális történetisége Márkus értékelése szerint sok mindenben meghaladja egyetemesség és partikularitás Wittgensteinre és Lévi-Straussra jellemző merev szembeállítását, de végső elemzésben Gadamer is a fakticitás filozófusa marad. Mindhármuk perspektívájából „a radikális, társadalmi vagy történeti öntudatosodás csak *deskripció* lehet és nem *kritika*”. (34. o.)

Márkus legfontosabb megállapításai közé tartozik, hogy a három szerző nézetei éppen azért reprezentatívak, mert nem a nyelv félreértéséből, hanem épenséggel a nyelv természetének mély megértéséből származnak (a „tudás növekedésével” ellentétben nem beszélhetünk a nyelv kumulatív fejlődéséről; a nyelv nem bírálható; a nyelv energia és nem ergon – lásd 35–36. o.). Ezzel azt is mondja Márkus – bár állítását ebben a formában nem teszi explicitté –, hogy aki a nyelvi modellt alkalmazza, az szükségképpen jut az előbb idézett konklúzióhoz (s *ehhez* a konklúzióhoz jut), ahhoz a nézethez tehát, hogy a társadalom egészével (vagy másképp fogalmazva: a „vonakoztatási keretekkel”, „életformákkal”, „standardokkal”, „kritériumokkal” stb.) szemben csak deskriptív attitűd lehetséges: velük mint adottságokkal szemben nincs helye bíráltnak vagy igazolásnak.

E rövid összefoglalás során természetesen átsiklottam még a legfontosabb részletkérdések fölött is, bár jó párat érdemes lenne további vita tárgyává tenni. Csak jelzésszerűen utalok néhányra:

(1) A *Popper-értékelés problémája*. Poppert Márkus végső elemzésben pozitivistának tartja a természet- és társadalomtudomány metodológiai egységére vonatkozó álláspontja és instrumentalista racionalitáskonceptiója miatt. Mindkét ponton differenciálni lehetne az értékelést, s ezen túlmenően mérlegelni kellene, hogy a késői Popper szakítása minden juszifikacionalizmussal nem jelent-e paradigmátikus különbséget a pozitivistá hagyománnyal szemben. Érdemes emlékeztetni arra, hogy Popper az *Open Society...* negyedik kiadásától kezdve elvetette azt az inkriminált passzust, amely szerint a racionalizmus megalapozhatatlan, mivel irracionális választást előfeltételez, és nem más, mint „az észben való irracionális hit”. Ennek elvetésével utat nyitott ahhoz a felfogáshoz, amely szerint a megalapozás követelménye fel sem merül: nézeteink racionalitásának

kritériuma a kritizálhatóság. „Minden kritizálható, beleértve ezt a kritikai álláspontot.” Kritizálhatók tehát a „vonatkoztatási keretek”, „nyelvjátékok”, „életformák”, „standardok” és „kritériumok”. Távol kerülünk így minden fakticitás-filozófiától: Wittgensteintől, Gadamertól stb. Mi a súlya a „kritikai”, illetve „átfogó kritikai racionalizmusnak” a kritikai elmélet számára adódó alternatívák megítélésekor?

(2) *A természetes nyelv három aspektusa.* Mindhárom tétel, melyről a 35–36. oldalon szó esik, helytálló, de az első kettő értelmezésénél nagy pontosságra van szükség. A kritika olyan értelmében, melyre a „kulturkritika”, „társadalomkritika” stb. esetében gondolunk, igaz például, hogy „a nyelv nem bírálható”. Ez azonban nyilván nem helyezheti hatályon kívül a nagy európai „nyelvkritikai” tradíciót: körülbelül abban az értelemben, melyben létezik „ismeretkritika”, lehet „nyelvkritikáról” is beszélni. Szükség van tehát annak pontos megfogalmazására, hogy amellet vagy annak ellenére, hogy „nem lehetséges az adott nyelv szabályrendszeréhez való kritikai viszonyulás” – lásd 35. o. –, hogyan lehetséges mégis nyelvkritika.

(3) *Az összehasonlítás és a paradigma teljes leírásának problémája.* Márkus gondosan bánik az összehasonlítás kétélű fegyverével. A fegyver kétélű, hiszen minden mindennel összevethető: ma már se szeri, se száma a „Wittgenstein és Hegel”, „Wittgenstein és Marx”, „Wittgenstein és ...” című tanulmányoknak. Márkus az elemzett szerzők paradigmatisz nézeteinek kiemelésekor meggyőző eredményekre jut, miközben ugyanúgy ügyel a különbségekre is. Ám a három szerző, bármennyire mérvadó, nem elegendő a nyelvi paradigma teljes leírásához; így azokon a pontokon, melyekre nem terjed ki Márkus figyelme, óhatatlanul összemosódnak a nyelvi paradigmán belüli – esetleg paradigmatisz, vagyis magát a paradigmát szétfeszítő! – különbségek: például a generatív nyelvészet nyelvfilozófiája, a strukturalizmus és a *speech act* elmélet közti éles ellentét. Eltekintve ezektől az ellentétektől, maradjunk csak Chomskynál, aki kétségtelenül paradigmatisz szerző, miközben a nyelvet ugyanúgy modellértékűnek tekinti, mint az európai strukturalisták. S mivel éppen a *nyelv* természetéről más a felfogása, velük ellentétben kritikai-emancipatorikus töltetű antropológiai és politikai filozófiai konklúziókhöz jut. Mellesleg ez mutatja, hogy nem feltétlenül a nyelvi modell kiterjesztése vezet bizonyos konklúziókhöz, hanem legalább olyan mértékben számításba jön az is, milyen nyelvkoncepció a kiterjesztés alapja. Márkus három szerzőjét az is egyesíti, hogy magáról a nyelv természetéről – a nyelvről mint végső adottságról, mely átveszi a beszélő szubjektum szerepét: „a nyelv beszél minket, s nem mi a nyelvet” – hasonlóképpen gondolkodnak.

VI.

A nyelvi paradigmával kapcsolatos „alapvető kérdés” természetesen az, hogy „mennyiben tárgyalható általában a nyelv a társadalmi objektivációk paradigmájaként, illetve a nyelvi kommunikáció a társadalmi interakciós viszonyok paradigmájaként”. (37. o.) Ugyanez a kérdés feltehető a termelési paradigmával kapcsolatban is: „mennyiben alkalmas általában a termelési paradigma” arra, hogy „elméleti-értelmező modellként” és „a társadalmi újraszervezés gyakorlati tervként” szolgáljon, s „artikulálja és megvalósítsa ezeket az elméleti és gyakorlati intenciókat?” (48. o.)

A két kérdést nem lehet pusztán elméletileg megválaszolni, s főleg nem abban az értelemben, hogy valamelyik paradigma javára döntsünk. A köztük való választás nem az idealizmus és materializmus közötti választás, hiszen nyelv, objektivált tudás és munka között nincs elsőbbségi viszony: ezek ugyanis „a társadalmi élet minden formájának visszavezethetetlen alkotórészei és szükségszerű elemei”. (38. o.)

A mondottak alapvető belátást tartalmaznak, s szükségessé teszik a termelési paradigma felülvizsgálatát. Erre vállalkozik Márkus a kötet második tanulmányában, összefoglalva és továbbfejlesztve a Marx-interpretáció és Marx-kritika terén kifejtett korábbi munkásságát (így a *Marxizmus és antropológiában*, illetve a Bence Györggyel és Kis Jánossal közösen írt, 1972-ben betiltott *Lehetséges-e kritikai gazdaságtan?* című műben kiérlelt gondolatokat).

Részletekbe menő érvelés és kommentár helyett csak jelezni szeretném azt a véleményemet, hogy Márkus Marx-interpretációja és Marx-kritikája lezár egy dossziét a marxológia történetében. Más szóval: tartós eredményekkel állunk szemben, melyek fényében lehetetlen újramezdeni a fiatal és érett Marxról, az autentikus Marxról, a humanista és szcientista Marxról stb. szóló korszakos vitát. E vitakérdéseknek csak annak az elvárásnak az alapján van jelentőségük, amely szerint valamely Marx-interpretáció képes felszínre hozni a korunk folyamatainak leírására és kritikai átvilágítására egyedül képes (vagy még mindig képes) értelmezési sémát, azt az elméleti keretet, melyet egyúttal érvényes magyarázatok és predikciók szüntelenül buzgó forrásának tekinthetünk. Hogy ez nem lehetséges, azt Márkus meggyőzően bizonyítja a marx fogalmi rendszer antinómikus szerkezetének feltárásával és – ami ezzel egyet jelent – annak kimutatásával, hogy a marx dichotómiák (anyagi tartalom – társadalmi forma; termelőerők – termelési viszonyok; használati érték – érték; objektiváció – materializáció; technikai-utilitáriánus szabályok – társadalmi normák; történeti kontinuitás – diszkontinuitás) legalábbis mint egyetemes igényű fogalmi megkülönböztetések alkalmazhatatlanok (60. o.). Mindehhez járul a marx történelemszemlélet teleologikus és determinisztikus oldalai közti állandó feszültség, illetve – mint a *Marx és a technológia problémája* című rövid, de megvilágító erejű befejező tanulmány tanúsítja – Marx a technika teoretikusa és Marx a technika

történésze közti ellentét (e tanulmány megállapításai felfedezésszámba mennek, hiszen a szóban forgó ellentét korántsem a „szcientista” és „kritikai”, „pozitivistá” és „hegelizáló” Marx szembeállítását reprodukálja).

Azok az alapvető fogalmi megkülönböztetések, melyekkel Marx egész életében viaskodott, Márkus igen pontos elemzése szerint közvetlen és fatális következménnyel járnak a szocializmuskonceptióra nézve. Ezek ugyanis Marx számára nem pusztán elméleti, hanem gyakorlati jelentőségűek. Arról van szó, hogy ami az eddigi történelemben sohasem vált szét, s csak analitikus módon volt megkülönböztethető, az hogyan különböztethető meg és választható szét magában a valóságban. *A tőke* szocializmusa az a társadalom lenne, amely a termelési folyamat anyagi-technikai előfeltételeit a társadalmi célok tételezésétől, a „szükségyszerűség birodalmát” a „szabadság birodalmától”, a „dolgozók igazgatását” az egyesült termelők közösségi önkormányzásától intézményesen elválasztaná. (70. o.) Ám a dolgok igazgatása és a személyek öngazgatása csak a bőség társadalmában választható el intézményesen egymástól, különben merő utópiával van dolgunk. „A hiány szituációjában a központi tervező szerv [...] éppen a maga technikai-kalkulatív funkciójával, a »dolgozók igazgatásával«, elkerülhetetlenül tesz szert az emberek fölötti uralomra is, a termelés társadalmi folyamatának céljai fölötti ellenőrizhetetlen befolyásra.” (83. o.) Nem kell bizonygatni, hogy mennyire gyakorlati s nem csak elméleti összefüggésről van itt szó, s hogy ez az összefüggés kezdetektől fogva mennyire meghatározta a marxi szocializmus megvalósításának kísérletét s a kísérlet mára láthatóvá vált csődjét.

A marxi modell felülvizsgálatára irányuló újabb erőfeszítések közül Márkus azoknak szentel figyelmet, melyek arra irányulnak, hogy a termelési paradigmába beépítsék a nyelvi paradigmát. Baudrillard kísérletének negatív értékelése után kerül sor a habermasi koncepció tárgyalására, amely „egyedülálló a háború utáni neomarxizmus változatai között”. (91. o.) A kötet fontos lapjai közé tartoznak a Habermasra vonatkozó fejtegetések is, melyek – minden méltánylás ellenére – szintén negatív értékeléssel zárulnak, mivel például a termelési viszonyok kommunikációs viszonyokként való újraértelmezése „csupán” „ugyanannak a dichotómiának újraértelmezése, melyet már Marx is tételezett”. (92. o.)

Kérdés, hogy a habermasi nagy szintézis fényében, melyet Márkus a tanulmány megírásakor még nem vehetett figyelembe, ez az értékelés mennyire tartható. A kérdés azonban maradjon költői, hiszen túlmegy a disszertációval kapcsolatos vita határain.

A termelési paradigmáról, pontosabban a nyelvi és termelési paradigma viszonyáról szóló fejtegetésekhez még egyetlen kommentárt szeretnék fűzni. Láttuk, a két paradigma összehámozásának eddigi kísérleteit Márkus eredménytelennek tartja, legalábbis azokat, melyek a nyelvi paradigmát olvasztják bele a termelési paradigmába. Nem tér ki azonban olyan esetekre, amikor a nyelvi paradigmába építik be a termelési paradigmát. Pedig ilyen esetek is vannak. Megvallom – persze ez merőben szubjektív érvényű megjegyzés –, hiányérzetet keltett bennem,

hogy még a névmutatóban sem találkoztam annak a gondolkodónak a nevével, aki olyan könyvek szerzője, mint a *Linguistics and Economics* vagy az *Il linguaggio come lavoro e mercato*. Ferruccio Rossi-Landiról van szó, aki szintén jelentős, bár a Habermaséhoz nem mérhető iskolát teremtett. Nem állítom, hogy olyan példára bukkantam, mely a két paradigma sikeres összebékítését tanúsítja, már csak azért sem, mert Rossi-Landi vállalkozása persze szűkebb, szakmaibb jellegű: a nyelvről és a jelekről szóló tudományokat igyekszik a termelési paradigma fogalmaival megalapozni. Csak azt állítom, hogy olyan szerzőre bukkantam, aki ugyanabban a perspektívában gondolkodik, ugyanazon az anyagon dolgozik, s főleg olyan konceptuális eszközöket alkalmaz, mint a *Language and Production* című könyv szerzője, s jó lenne egyszer kettőjük eredményeit egymásra vonatkoztatni.

VII.

Befejezésül még egy szót a Marx-kritikáról. A marxi analitikus distinkciók tartahatalanságából Márkus szerint sem az nem következik, hogy a marxi fogalmak minden további nélkül sutba dobhatók, sem az, hogy „egyik Marx” autentikusként elválasztható a „másiktól”. Hiszen – mint Márkus mondja – „Marx késői oeuvre-jének mindezek a látszólag össze nem tartozó és független tendenciái *egyetlen* elméleti konstellációt alkotnak. Összefüggésükben – a belső kétértelműségek és nehézségek ellenére – a kritikai elméletnek nemcsak legkidolgozottabb, hanem mind a mai napig legkonzisztensebb formáját alkotják.” (115. o.) Marxtól, a teoretikustól, aki mai életünkben útbaigazítást nyújthatna, el kell búcsúznunk. De aki a kritikai elmélet lehetőségeit kutatja, az nem fordíthat végleg hátra az emberiség nagy kritikai gondolkodójának. A teoretikustól való búcsú talán lehetővé teszi, hogy a kritikai gondolkodó megtalálja a maga immár nyugodalmas helyét a halhatatlan klasszikusok sorában.

Márkus disszertációjának ez lenne – a szakmai tartalom túlmenő – kissé szabadon tolmácsolt üzenete. S ezután a bírálónak nem marad hátra más, mint az a megtiszteltetés, hogy meleg szívvvel ajánlja a disszertációt vitára, egyúttal javasolva, hogy a Magyar Tudományos Akadémia ítélje oda Márkus Györgynek a filozófiai tudományok doktori fokozatát.

Budapest, 1990. március 19.

Utóhang 2018-ból

A fenti szöveg több évtizedes lappangás után került elő a fiók mélyéről. Eredeti funkciója szerint opponensi vélemény lett volna Márkus György *Language and Production. A Critique of the Paradigms* című, doktori disszertációként elbírálendő könyvéről. A doktori cselekmény 1990 tavaszára volt kitűzve, amikor a korábban emigrációra kényszerített filozófus, legalábbis szellemi tekintetben, visszatérhetett a hazai tudományos életbe. A védésre végül nem került sor.² Emiatt, de amiatt is, mert azokat az éveket külföldön töltöttem, jó időre megfeledkeztem a szövegről.

Most, hogy előkerült, talán érdemes közölni, legalábbis lehet valamiféle történeti dokumentum értéke. Ugyanakkor hasznosnak mutatkozhat néhány emlékeztető megjegyzést tenni az akkori kontextusról, de esetleg a mairól is.

Nem az a céлом, hogy jól ismert tényeket elevenítsek fel, hanem annak a bonyolult hermeneutikai szituációnak a jelzése, amellyel szembekerül egy egészen más kontextusban keletkezett, ma felbukkanó szöveg olvasója.

Persze már az opponensi vélemény szerzőjének is bonyolult volt a hermeneutikai helyzete. A könyv, melyről írnia kellett, 1986-ban jelent meg, de korábban volt már egy első, francia nyelvű kiadása is, mely 1982-ben látott napvilágot, miközben főbb részei az 1970-es évek második felében íródtak. A megírás, a publikálás, a befogadás és a kritikai véleményalkotás ideje között tehát már ezen a ponton is volt bizonyos eltolódás. Majdnem másfél évtizedet átfogó időszakról van tehát szó, melyet – mint jól emlékszünk – politikailag és gazdaságilag a szovjet rendszer gyorsuló bomlása, szellemileg pedig a marxizmus mélyülő válsága jellemezett.

Mindenesetre a szóban forgó években még erőteljesnek mutatkoztak a neomarxizmus különféle irányzatai, nem zárult le teljesen a „humanista marxizmus” és a „szcientikus marxizmus”, a marxizmus és a strukturalizmus közti vita, s ígéretesnek tűnt a marxizmus analitikus filozófiai talajon történő megújításának vagy a marxizmus és a kommunikatív cselekvésemélet összekapcsolásának a kísérlete. Ebben a konstellációban Márkus könyvét az egyik legeredetibb elméleti teljesítményként tarthattuk számon, hiszen átfogó és mélyreható kritikai elemzést nyújtott a történeti pillanatot leképező szellemi struktúrákról. Valóban úgy látszott, hogy az általa megkülönböztetett két paradigma, egyrészt a termelési paradigma, melynek atyja – minden őt ért bírálat ellenére – Marx volt, másrészt pedig a nyelvi paradigma, tehát e két alternatív uralkodó értelmezési séma: jól lefedi azokat a leglényegesebb alternatívákat, melyek keretében az adott tár-

² Ennek okaira és körülményeire fényt derít Bodnár M. István *Márkus György (visszavont) doktori eljárásáról* című írása, mely főntebb olvasható. Köszönetet mondok Bodnár Istvánnak kutatómunkájáért és eredményeinek közzétételéért.

sadalmi-történeti világban megfogalmazhatók az emberi cselekvésre vonatkozó alapkérdések, és elgondolhatók a rájuk adandó válaszok.

A különleges hermeneutikai helyzetnek az is része volt, hogy a könyv, a szerzőjére egyébként mindig jellemző koherens logika ellenére, nem képviselhetett egy minden tekintetben konzisztens, de talán jobb így mondani: statikus álláspontot. A szöveg kérdésfeltevéseiben és elemzéseiben, már csak keletkező körülményeinek köszönhetően is, megfigyelhetők bizonyos finom elmozdulások és átértékelések. Például ilyen elmozdulás mutatkozik a tekintetben, hogy vajon a két nagy paradigma szó szerint egymás alternatívája-e, és kizárja-e egymást, vagy pedig vannak mégis közös érintkezési pontjaik. Márkus alapvető válasza az, hogy *vannak* átfedések köztük, hiszen egyaránt az objektiváció elméletei. Ám a kötet második részében felmerül, hogy a marxizmus horizontján kívül a nyelvi paradigma mellett más versengő elméletek is jelen vannak.

Az ilyen és hasonló elmozdulások már jelezhetnék, s az utólagos bölcsesség fényében azt mondhatjuk, valóban jelezték is, hogy az elmélet mozgásban és átalakulásban van. A mai olvasó hermeneutikai szituációjában könnyű ezt észrevenni. Ahogyan azt is könnyű észrevenni, hogy mi volt az átalakulás fő mozgatója: Márkus feladta a két rivális paradigmáról szóló elméletét, amivel együtt járt a termelési paradigma melletti elkötelezettségének a feladása is, hogy aztán egyre inkább a modernitás és a modern kultúra problémáinak szentelje figyelmét. Az 1990-ből származó szerény opponensi vélemény utóhangjának természetesen nem lehet célja, hogy nyomon kövesse ezt az átalakulási folyamatot. Az olvasó könnyű helyzetben van, hiszen a *Kultúra, tudomány, társadalom* című kötetben rendelkezésére állnak a Márkus további fejlődését reprezentáló szövegek, s rendelkezésére áll Kis János utószava is, mely kiválóan megvilágítja a fejlődés logikáját.

A termelési paradigma melletti elkötelezettség feladása nyilvánvalóan nem jelenthetett mást, mint a Marxtól való további távolodást. Marx a későbbiekben nem maradhatott meg Márkus számára alapvető hivatkozási pontnak, ahogyan egyébként korábban sem volt kizárólagosan az. Tőle való eltávolodását ugyanakkor nem úgy kell felfognunk, mintha szakított vagy szembefordult volna vele, vagy egyenesen megtagadta volna őt. Mint Kis János írja, ha Márkus „eltávolodik is Marxtól, gondolati karakterét mégis meghatározza, hogy tőle indul ki”. Más szóval, nem lép át „egy másik tradíció nyomvonalába”, s „önmagát a poszt-marxista gondolkodás közegében helyezi el”.

Ebben a választásban az a fajta Marx-recepció teljesedik ki, mely már a *Language and Production*-ban is jelen volt, s úgy kezeli Marxtot, mint a klasszikus gondolkodók egyikét, akik inspirálhatják gondolkodásunkat, de nem mutathatják meg a történelem és a történelmi cselekvés irányát.